

Lorestan University

The Thought of Law and Legalism in the Pre Constitutional Era

Ebrahim Mousazadeh

Prof, Department Of Public Law , Faculty Of Law and Political Science, University Of Tehran, Tehran ,Iran.
Email: e.mousazadeh@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 31 August 2025
Received in revised form 24 November 2025
Accepted 06 December 2025
Available online 22 December 2025

Keywords:

Law,
Constitutionalism,
Malkom Khan,
Masharul-ud-Dawla,
History of Law

ABSTRACT

Objective: This study examines the emergence and development of the concept of law and legalism in the pre-Constitutional period, and explicates the approaches that this concept underwent during the half-century leading up to the triumph of the Constitutional Movement in Iran. It also seeks to clarify the role of the intellectual and political transformations of this era in preparing the ground for the formation of a law-based legal system.

Method: The research is conducted using a descriptive analytical approach. By tracing the process through which the idea of law took shape in its modern sense, it analyzes the trajectory of the transformation of law and legalism in the legal history of Iran during the pre-Constitutional period. The data have been collected through the study of relevant historical and legal sources and subsequently subjected to analytical examination.

Results: The results indicate that, in this period, certain intellectuals first engaged in theoretical discussions concerning the concept of law, and subsequently some state officials undertook practical measures to realize legalism. Furthermore, the concept and content of law underwent a transformation that, on the one hand, rested on the continuity of earlier traditions and, on the other, was founded upon the establishment of new principles and frameworks.

Conclusion: Taken together, these developments created significant legal preconditions, the most important outcome of which was the emergence and consolidation of the idea of the rule of law and the expansion of legalism in Iranian society. In addition, this process provided the intellectual and institutional foundations necessary for the acceptance of the constitutional system and the institutionalization of law within the political structure of the country.

Cite this article: Mousazadeh, E. (2026). The Thought of Law and Legalism in the Pre Constitutional Era. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (8), 1-16. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2051709.1152>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2051709.1152>

Introduction

This article examines the concept of “law” and “legalism” in the pre-Constitutional period (1264–1313 AH) and seeks to analyze the process through which the modern meaning of law emerged in the half-century leading up to the Constitutional Movement by linking historical and legal perspectives. The central focus of the study is to identify the earliest signs of the emergence of the modern concept of law. Although this concept developed in continuity with earlier rules and traditions, it differs from the traditional understanding of law in terms of its source and function. In earlier periods, rules existed for regulating social relations; however, law in its modern sense stands in opposition to the personal will of the monarch and is grounded in values that are formed independently of the ruler’s individual authority.

Since legalism constitutes one of the fundamental principles of the constitutional system, this article investigates the transformation of the idea of law and the manner in which the transition from the traditional concept of law to its modern meaning occurred during the pre-Constitutional era. The principal question of the research is what trajectories the idea of law followed in this period. The study is based on the hypothesis that law and legalism in this era emerged through a transformation in their sources while remaining in continuity with earlier traditions particularly the Sharia because for law to gain social acceptance and effectiveness, it must necessarily align with prevailing social traditions; otherwise, it would neither endure nor function effectively. The significance of this research lies in the role that the idea of law played in the formation of the modern legal system and in the establishment of the rule of law. The study also falls within the field of legal history, with particular attention to the concepts, institutions, laws, and legal actors involved in the transformation of law. Despite the large body of scholarship on the political and social developments of the Qajar period especially the Naseri era and the years leading to the Constitutional Revolution there remains a need for further research on the concept of law and legalism from a legal perspective, particularly within the disciplines of legal history and public law. Among the most important prior works in this field are those by Fereydoun Adamiyat, Manouchehr Kamali, Abbas Imani, Rasekh and Bakhshizadeh, Gholamhossein Zargarinejad, and others. Focusing particularly on the Naseri era, this article examines the transformation of the concept of law and legalism in the history of Iranian law.

Method

The research is conducted using a descriptive analytical approach. By tracing the process through which the idea of law took shape in its modern sense, it analyzes the trajectory of the transformation of law and legalism in the legal history of Iran during the pre-Constitutional period. The data have been collected through the study of relevant historical and legal sources and subsequently subjected to analytical examination.

Results

The results indicate that, in this period, certain intellectuals first engaged in theoretical discussions concerning the concept of law, and subsequently some state officials undertook practical measures to realize legalism. Furthermore, the concept and content of law underwent a transformation that, on the one hand, rested on the continuity of earlier traditions and, on the other, was founded upon the establishment of new principles and frameworks.

Conclusion

In this study, through an examination of the principal surviving writings and legal enactments from the period under consideration, the stages of the formation and transformation of the meaning of legalism and the rule of law in the pre-Constitutional era were explored. The analysis demonstrated how this trajectory marked by fluctuations and shifts in the meaning and conception of law gradually emerged in a new framework and ultimately, through changes in the political structure of the monarchical system and the penetration of new ideas into traditional modes of thought, gave rise to the concept of the rule of law as one of the fundamental components of constitutionalism and the modern legal order. From a methodological perspective, this transformation from the traditional meaning of law to its modern conception occurred within the framework of “continuity” rather than “rupture” with the past. By continuity is meant the persistence of certain elements and components of earlier phenomena within the new form of a concept. In contrast, the theory of rupture maintains that new phenomena possess an independent nature and genealogy and are not grounded in the heritage or values of the historical context in which they emerge. Prior to the reign of Naser al-Din Shah, the modern concept of law was not recognized within Iran’s legal system, and the prevailing rules of the time were not satisfactory to advocates of legalism and supporters of the rule of law. Moreover, because proponents of the idea of law did not yet possess a fully articulated understanding of the modern concept of law one derived from the general will and characterized as institution-building, structure-forming, binding, and universally applicable they sought to demonstrate the necessity of legalism by appealing to certain indigenous principles and references. These included Mirza Yusuf Khan Mostashar al-Dowleh’s invocation of local and religious arguments in his treatise *Yek Kalameh* (“One Word”), the rational arguments advanced by Nazem al-Dowleh (Mirza Malkom Khan) in works such as *Ketabcheh-ye Gheibi* and *Daftar-e Qanun*, and the pragmatic reasoning of Mirza Sepahsalar. The outcome of these efforts was the emergence of a number of legal documents and texts that represented the first steps toward the practical realization of the rule of law.

Naturally, numerous broader transformations occurred before this objective could be achieved; however, the focus of this article has been the particular process of formation that took place in the meaning and substance of law itself. This process through the continuation of earlier traditions and values combined with the creation of new forms and institutional frameworks ultimately transformed the previous legal order, representing the old content of the concept of law, into a modern legal system representing its new form. This transformation produced significant legal

consequences, the most important of which included the limitation of the authority of rulers, the separation of powers, the promotion of liberty, the establishment of parliament, and the recognition of citizens' rights within the framework of adherence to the principles of the Sharia, culminating ultimately in constitutionalism. These developments challenged the previously independent authority of the monarchy and prepared the foundations for the establishment of legalism and the rule of law.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

اندیشه قانون و قانونگرایی در پیشامشروطه

ابراهیم موسی زاده

استاد گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: e.mousazadeh@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی، تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	هدف: بررسی روند شکل‌گیری و تحول اندیشه قانون و قانون‌گرایی در دوره پیشامشروطه و تبیین رهیافت‌هایی که این اندیشه در نیم‌قرن منتهی به پیروزی مشروطیت در ایران طی کرده است. همچنین این پژوهش می‌کوشد نقش تحولات فکری و سیاسی این دوره را در زمینه‌سازی برای شکل‌گیری نظام حقوقی مبتنی بر قانون روشن سازد. روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و با بررسی سیر تکوین اندیشه قانون در مفهوم جدید آن، روند تحول قانون و قانون‌گرایی در تاریخ حقوق ایران در دوره پیشامشروطه را تحلیل می‌کند. داده‌های پژوهش نیز از طریق مطالعه منابع تاریخی و حقوقی مرتبط گردآوری و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که در این دوره ابتدا برخی از اهل نظر به طرح مباحث نظری درباره مفهوم قانون پرداختند و سپس تعدادی از رجال حکومتی در جهت تحقق قانون‌گرایی اقدامات عملی انجام دادند. همچنین در مفهوم و محتوای قانون تحولی شکل گرفت که از یک سو بر تداوم سنت‌های پیشین استوار بود و از سوی دیگر بر پایه تأسیس مبانی و قالب‌های جدید استقرار یافت. نتیجه‌گیری: این تحولات در مجموع زمینه‌های حقوقی مهمی را فراهم ساخت که مهم‌ترین پیامد آن شکل‌گیری و استقرار اندیشه حکومت قانون و گسترش قانون‌گرایی در جامعه ایران بود. افزون بر این، این روند زمینه‌های فکری و نهادی لازم را برای پذیرش نظام مشروطه و نهادینه شدن قانون در ساختار سیاسی کشور فراهم کرد.
کلیدواژه‌ها: قانون، مشروطیت، ملکم خان، مستشارالدوله، تاریخ حقوق	

استناد: موسی زاده، ابراهیم. (۱۴۰۴). اندیشه قانون و قانونگرایی در پیشامشروطه. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۸) ۴، ۱۶-۱.

<https://doi.org/10.22034/api.2025.2051709.1152>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2051709.1152>

نویسنده ©

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

موضوع مقاله، کنکاش در خصوص اندیشه قانون و قانون گرایی در دوره پیشامشروطه (۱۲۶۴ق - ۱۳۱۳ق) است؛ مسأله‌ای که هم ابعاد تاریخی دارد و هم نگاهی به جنبه‌های حقوقی دوخته است؛ خصوصاً که با ایجاد پیوند میان این دو، به ریشه‌یابی تاریخی و تئوریک «قانون» می‌پردازد و در نظر دارد با واریسی آثار و مکتوبات قانونی مختص به آن بازه زمانی؛ سیر تکوین شکل‌گیری معنای جدید قانون و فرآیند پیدایش آن در نیم سده منتهی به نهضت مشروطیت را، مورد واکاوی و بررسی قرار بدهد.

بدواً نیازمند یادآوری است که دیدگاه این نوشتار، بررسی و شناسایی نخستین نشانه‌های پدیداری و تکوین مفهوم و اندیشه «جدید قانون» است و نه مفهوم «قدیم» آن؛ چرا که هیچ جامعه‌ای در هیچ مقطعی بدون حکم، احکام و قواعدی نبوده است. لذا، مفهوم جدید قانون، با تحول در مضمون، در تداوم مفهوم قدیم قانون تکوین یافته است که بررسی سیر تحول شکل‌گیری مفهوم نوین قانون، در پرتو نظریه «انقطاع» از قدیم و یا «اصلاح و استمرار»، مویذ این موضوع است. بر این اساس در پیشامشروطه و ادوار پیش از آن هم، قواعدی برای فصل خصومات و تنظیم روابط وجود داشته است، لکن مبنا و منشأ این قواعد با مبنا و منشأ و کارکرد قانون به مفهوم جدید آن تفاوت‌ها و تمایزاتی دارد. براین اساس، قانون و قانون گرایی موضوع این نوشتار، اگرچه در سیر تکوین خود بیگانه با مبانی قواعد قدیم قانون نیست، ولی با اراده فردی شاه در تهاافت بوده و با این مبنا سر ستیز دارد و از این جهت در تنافر با معنای قدیم قانون لحاظ می‌شود و بر این اساس قانون مدنظر این مقاله مربوط بر ارزش‌هایی هست که هر چند ریشه در هنجارهای قدیم داشته، لکن در انفکاک از خواسته فردی سلطان و حاکم شکل گرفته است.

به هر حال، یک از بنیادی ترین مبانی مشروطیت به عنوان شیوه‌ای در حکمرانی، قانون و قانون گرایی است و از آنجا که قانون در این حکمرانی، متفاوت از مفهوم قدیم آن است؛ مسأله اصلی نوشتار خوانش حقوقی از سیر تحول اندیشه قانون و قانون گرایی و چگونگی تحول مضمون مفهوم قدیم و تکوین مفهوم جدید قانون در دوره پیشامشروطه است. چرا که اندیشه قانون گرایی یکی از مفاهیم بنیادین حقوق اساسی است که کنکاش در فرآیند شکل‌گیری آن، حاکی از تأثیر غیر قابل تردید آن در پیدایش نظریه قانون گرایی و ظهور مشروطه و نهادهای آن، از جمله قانون اساسی دارد. براین اساس پرسش اصلی نوشتار این است که اندیشه قانون در پیشامشروطه چه رهیافت‌هایی را طی کرده است؟ که به منظور پاسخ به این پرسش، تحقیق با روش تحلیلی - توصیفی، مبتنی بر این فرضیه است که قانون و قانون گرایی در این عصر با تحول در منشأ و در تداوم مفهوم قدیم قانون به ویژه شریعت، متولد گردید. چرا که قانون برای تأثیرگذاری و مقبولیت عامه، لزوماً باید منطبق با سنت‌های جاری در اجتماع باشد و اگر در گسست از این سنت‌ها به وجود بیاید، قاعدتاً کارآمدی و تداوم نخواهد داشت.

ضرورت نوشتار نیز ناشی از نقشی است که اندیشه قانون و قانون گرایی در تکوین نظام حقوقی نوین به ویژه حاکمیت قانون داشته است و اهمیت آن هم از یک جهت به دلیل پرداختن به «تاریخ حقوق» است که در آن به مفاهیم، نهادها، قوانین و بازیگران حقوقی توجه خاصی می‌شود و از جهت دیگر، توجه خاصی است که به نقش قانون در شکل‌گیری نظام حقوقی می‌شود. چرا که قانون، هسته نخستین تکوین نظام حقوقی است و از این لحاظ، نقش اندیشه قانون، در تأسیس نظام حقوقی بسیار مهم است.

در خصوص ادبیات تحقیق یادآوری این نکته مهم است که هرچند راجع به تحولات سیاسی و اجتماعی دوره قاجار به ویژه، عصر ناصری و سال‌های منتهی به انقلاب مشروطه آثار زیادی منتشر گردیده است، لکن در خصوص واکاوی اندیشه قانون و قانون گرایی در این دوره، همچنان به تولید مطالب و منابع بیشتری آن هم با دیدگاه حقوقی، به ویژه تاریخ حقوق و حقوق عمومی، نیاز است. به هر حال، کتاب «اندیشه ترقی و حکومت قانون» از فریدون آدمیت، «حکومت قانون در ایران» تألیف منوچهر کمالی؛ مقاله «مرز تاریخی و تفاوت معنایی بین قانون قدیم و قانون جدید در ادب پارسی» از عباس ایمانی؛ «پیش زمینه مفهوم قانون در عصر مشروطه از مالک الرقابی تا عصر تنظیمات» و «مفهوم قانون در عصر مشروطه: نویسندگان متقدم» از راسخ و بخشی زاده؛ «قانون حکومت ایران (سومین قانون اساسی عصر مشروطه)» از غلامحسین زرگری نژاد و «درآمدی بر قانون گرایی، آزادی خواهی در گفتمان مشروطیت» از مدیر شانه چی و سلیمان پور و...؛ از مهمترین آثاری هستند که به عنوان پیشینه و سابقه تحقیق می‌توان از آن‌ها یاد کرد.

به هر حال این نوشتار با بررسی سیر تکوین اندیشه قانون و مفهوم جدید آن و قانون گرایی، یکی از مهمترین موضوعات تاریخ حقوق؛ یعنی سیر تحول مفهوم بنیادین قانون و قانون گرایی در عصر ناصری را مورد بررسی قرار می‌دهد.

تلاش‌های نخستین در بسط اندیشه قانون

علیرغم اهمیت و نقش قانون و قانون گرایی در شکل‌گیری نظام حقوقی، هنوز مبرهن نیست که این مفهوم به معنای جدید آن، کی و چگونه وارد مفاهیم حقوقی ایرانی شده است، بنابراین تاریخ درست پیدایش «قانون» به مثابه یک پدیده نو پیدا، به طور دقیق مشخص نمی‌باشد و تاریخ‌پژوهان در این باره، هم رأی نیستند. برخی معتقدند که: «قانون به معنی law انگلیسی و loi فرانسه، در حقوق ایران گذشته دوری ندارد و از حوالی سال ۱۲۶۹ ق. وارد ایران شده است» (غیائی، ۱۳۱۹: ۳۷۲؛ صراف، ۱۳۵۰: ۱۲۸). از نظر برخی، مفهوم قانون از طریق کتاب «خُطای نامه» و توسط روشنفکران عصر تنظیمات در عثمانی وارد ادبیات سیاسی عثمانی شده است و به تبع آن وارد ایران گردیده است (فتحعلی زاده، ۱۳۸۱: ۱۶۹). پژوهشگر دیگری گستره موضوع را حدود شش دهه به قبل برده و اولین نشان‌های آگاهی با معنای نوآیین قانون را مدیون رساله «تحفه العالم»؛ تصنیف عبداللطیف موسوی شوشتری، منتشره در «حیدرآباد» هند می‌داند که عبداللطیف این رساله را در سال ۱۲۱۶ ق. در هندوستان تألیف و وارد ایران کرده است (حائری، ۱۳۷۸: ۲۷۴). پس از شوشتری، میرزا ابوطالب خان در رساله «مسیر طالبی» (رایت، ۱۳۶۸: ۱۰۸) و میرزا ابوالحسن خان شیرازی در کتاب «حیرت نامه» (مرسل وند، ۱۳۶۴: ۲۵۴) از قانون و مظاهر حکومت قانون سخن به میان آورده‌اند. در این باره، همچنین می‌توان از «سفر نامه» سلطان الواعظین، «مرآت الاحوال جهان نما»ی آقا احمد کرمانشاهی (حائری، ۱۳۷۸: ۲۹۸ و ۳۰۰) و «قانون قزوینی» تألیف میرزا محمد شفیع قزوینی در سال ۱۲۸۵ ق. (قزوینی، ۱۳۷۰: ۲۷) یاد کرد. اثر اخیر، هرچند التفات به مفهوم جدید قانون نداشته است، لکن اصل خُطای حکومت قانون را درک نموده و مهمترین دلیل پریشانی و نامعموری ایران و اهالی ایران را فقدان حکومت قانونی معرفی و در مواضع مناسب به این موضوع اشاره نموده است.

به هر حال، مطالعه آثار برجای مانده از دوره اول پادشاهی ناصرالدین، دلالت بر این حقیقت دارد که حتی در دوره امیرکبیر، استخدام و بکارگیری لفظ «قانون»، به معنای قدیم و سنتی آن بوده است که ذیل عبارت «قاعده»، «روش» و «حکم» استعمال می‌شده است. (آدمیت، ۱۳۸۹: ۳۱۵). چنانچه در فرمان شاه به تاریخ ۲۸ ربیع الاول ۱۲۶۶ ق.، استعمال قانون به معنای روش و روال است: «از اینکه خداوند عالم، نعمت عظمت سلطنت را به ما ارزانی داشته، بنا و قانون ما با بندگان خدا مبنی بر عدل است». (آدمیت، ۱۳۸۹: ۳۱۴). بنابراین، از هنگام شروع پادشاهی ناصرالدین در ۱۲۶۴ ق. تا ۱۲۷۶ ق. که مَلکَم، «دفتر تنظیمات» یا رساله «غیبی» را تصنیف و از طریق «مشیر الدوله» به پادشاه ارسال نمود، مفهوم جدید قانون چندان در آثار و اسناد این دوره مطرح نگردیده بود.

به هر حال، رسالت طرح و بسط مقدمات نظری و عملی اندیشه قانون و قانون گرایی بر عهده نخبگان نوگرا و رجال سیاسی بوده است که در بین نخبگان نوگرا نقش میرزا ملکم خان و مستشارالدوله از حیث طرح مباحث نظری با هدف تأکید بر ضرورت التفات به اندیشه قانون و استقرار حکومت قانون و نقش رجال سیاسی از حیث درک ضرورت عملی قانون گرایی و انجام اقدامات عملی در جهت تغییر ساختار نظام حکمرانی موجود با هدف تدارک مقدمات عملی قانون گرایی، بسیار مؤثر و قابل توجه است، اما از آنجا که شرایط در دوره کوتاه مدت صدارت امیرکبیر به نحوی رقم خورد که جلوه‌های قانون و قانون گرایی در مفهوم جدید آن به صورت مدوّن به منصفه ظهور نرسید و موانع موجود، مجالی به ظهور «اندیشه کنسلیطوسیون» امیرکبیر نداد که در منظومه اندیشه‌ای خود به دنبال تحقق آن بود (آدمیت، ۱۳۸۹: ۶۸۲). براین اساس و قاعدتاً در ادامه این نوشتار ابتدا به نقش ملکم خان و مستشار الدوله در بسط نظری قانون و پس از آن به اقدامات عملی برای تحقق نخستین قانون‌های مدون و قانون گرایی خواهیم پرداخت.

بسط نظری قانون و قانون‌گرایی

در میان تلاش‌های فکری و نظری برای بسط اندیشه قانون در میان اندیشمندان و نخبگان نوگرای عصر موضوع این نوشتار، آثار برجای مانده از ملکم خان و مستشار الدوله در تدوین نظریه‌ای برای حکومت مطلوب مبتنی بر قانون، قابل توجه می‌باشد که در این قسمت به نقش آثار آنان در تحقق مفهوم جدید قانون و قانون‌گرایی پرداخته می‌شود:

میرزا ملکم خان

اولین شخصیتی که توجه قابل‌تحصینی به «معنای جدید قانون» کرده، ناظم الدوله (میرزا ملکم خان) (۱۲۴۹-۱۳۲۶ق) بوده است. مورخ عصر قاجار ناظم الاسلام نقل کرده است که: «ملکم اول شخصی است که تخم قانون را در این سرزمین کاشت، چنان که {به} میرزا ملکم خان قانونی معروف گشت» (ناظم الاسلام، ۱۳۳۲: ۱۱۷). هرچند فراز و نشیب افکار ناظم‌الدوله بسیار بگردن به نظر می‌رسد، اما در پیشی‌گرفتن وی در معرفی قانون به مفهوم و معنای جدید، کمتر جای مناقشه وجود دارد (الگار، ۱۳۶۸: ۱۹۸). او مفهوم جدید از قانون را در «دفتر تنظیمات» که نخستین رساله او در اصلاح نظام حکومتی است مطرح نمود. وی در تعریف قانون می‌گوید که: «هر حکمی که از حکومت صادر شود و مبنی بر صلاح عامه طایفه باشد و اطاعت آن بالمساوی بر افراد لازم بیاید، آن را قانون می‌گویند» (ملکم، ۱۳۹۴: ۳۱). هر چند که این مفهوم با برداشت امروزی از تعریف قانون، خیلی همسو و سازگار نیست، لکن به دو علت بر صحت این مفهوم می‌توان پا فشرد: نخست اینکه از حیث متدلوژی، هر نصی را باید در چارچوب و به تناسب اقتضائات زمان پیدایی آن نص دید و تحلیل کرد و دوم اینکه ناظم الدوله (ملکم خان) در همین کتابچه و به فاصله چهار خط بعد برای اولین بار در تاریخ حقوق ایران، صحبت از اختیار و حق تصویب قانون به وسیله «مردم» را به میان کشیده است (ملکم، ۱۳۹۴: ۳۲). ملکم خان در سال ۱۲۷۷ق و پس از دفتر تنظیمات، مبادرت به تألیف «دفتر قانون» نموده است. او در این رساله بیان می‌دارد: «هر حکمی که موافق قرار معین از دستگاه قانون صادر شود، آن حکم را قانون می‌گویند و لازمه قانون این است که حکماً از دستگاه قانون صادر شود. بنابراین آن قراری که پادشاه یا فلان وزیر یا فلان حکیم بنویسد، آن قانون نخواهد بود. در صورتی که حتی بهتر از جمیع قوانین روی زمین باشد، باز قانون نخواهد بود... به واسطه ندانستن این معنی بزرگ بود که اولیای دولت ما در این دو سال خود را معطل این همه قراردادهای بی معنی کردند، هر کسی هر مزخرفی که نوشت خیال کردند قانون نوشته است... اگر وضع قانون به این آسانی بود، دولت ایران سه هزار سال بی قانون نمی‌ماند.» (ملکم، ۱۳۹۴: ۱۱۵).

به هر حال، مهمترین حسن ملکم این است که او بیش و پیش از روشنفکران هر عصر خود به مفهوم جدید قانون پرداخته است و شدت اهتمام وی، به این مفهوم تا به آن حد بوده که وی مشهور به «ملکم قانونی» شده است. (ناظم الاسلام، ۱۳۳۲: ۱۱۷؛ قاضی مرادی، ۱۳۸۹: ۴۳). قانون از نظر او، واجد یک وصف اساسی است و آن وصف این هست که قانون هنگامی قانون هست و یا به عبارت دیگر، یک قاعده هنگامی دارای ویژگی «قانون» هست که به تصویب مرجع صلاحیت‌دار برای تصویب قانون برسد که همین ویژگی عامل تمایز مفهوم قدیم و جدید قانون است و لذا قانون حاصل اراده فردی نیست، بلکه از دو ویژگی برخوردار است: نخست این که منشأ قانون اراده مردم است و دوم این که قانون باید از دستگاه قانون صادر شود. ناظم الدوله با این اقدام و طرح تئوریک، هم زمینه منتفی نمودن صلاحیت فردی در وضع قانون را از پادشاه به دست داده است و هم مقدمات فهم ضرورت اعطای صلاحیت قانونگذاری از شاه به یک ساختار را فراهم کرده است.

این اقدام بنیادین و در عین حال جسورانه ملکم، مسیری را باز کرد تا بعد از او دیگرانی چون آقاخان کرمانی، میرزا فتحعلی خان، میرزا یوسف خان و طالبوف، در ادامه راه او، به معنای جدید قانون و ضرورت توجه بیشتر به آن، با غایت «تکوین نظام حقوقی جدید» به منظور دگرگونی در نظام سیاسی حاکم، التفات بیشتری نموده و هر یک به فراخور؛ ستونی برای بنای مشروطیت ایران تأسیس نمایند.

مستشارالدوله

میرزا یوسف خان تبریزی (مستشارالدوله) در شمار اولین صاحب‌منصبان بلند پایه بود که در کسوت رجال روشنفکر و نواندیش دوره قاجار به شمار می‌آید. بنیه ترقی‌خواه و روحیه میهن‌دوستی او از یک سو و شناخت او از غرب و تمدن غربی از سوی دیگر، او را بر آن داشت تا برای علاج درد ایران استبداد زده قاجار به دنبال راه حلی باشد. وی در سال ۱۲۸۷ ق. در فرانسه، شروع به تصنیف رساله «یک کلمه» نمود. این کتابچه در نظر او یک بنیاد و ریشه‌ی مبنایی بود، مبنایی که با شکل‌گیری آن، امکان خروج از مصائب استبداد فراهم می‌شد. سنگ زیرین نظم نوینی که مستشارالدوله در صدد استقرار آن بود، مفهوم قانون بود، مفهومی که در نظرگاه وی «بنیان و اصول نظم فرنگستان» بود (مستشارالدوله: ۱۳۸۶: ۱۲).

مساعی یوسف‌خان در کتابچه «یک کلمه»، ناظر به تبیین و فراهم ساختن بنیادهایی است که کدهای قانونی (قوانین موضوعه)، باید در راستای آن بنیادها، وضع و تصویب شوند؛ یعنی این که این بنیادها به عنوان «ملاک» و «معیار» تقنین، مورد التفات باشند و هیچ مصوبه‌ای در تهافت با این بنیادها وضع نشود. به نظر می‌آید که هم متن کتابچه یک کلمه وهم رساله‌ای که در رجب ۱۲۸۴ ق. به میرزا فتحعلی نوشته که در این رساله اخیر، کتابچه خود را «روح الاسلام» معرفی کرده است، می‌تواند آماره‌ای بر درستی این سخن باشد (آخوند اوف، ۱۹۶۳: ۳۷۲؛ مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۵).

عمده دغدغه میرزا یوسف خان در کتابچه «یک کلمه»، نسبت سنجی احکام اسلام با قوانین جدید است. او با توجه به نقش مهم قوانین منسجم در تحول روش حکمرانی، تلاش در ارائه بنیادی داشت که میان شریعت، به عنوان مبنای نظام حقوقی ایران، و علم جدید، به عنوان مبنای نظام حقوقی غرب، همسو بود. بر این اساس، به نظر می‌آید اصلی‌ترین اهداف مستشارالدوله از تصنیف این کتابچه را می‌توان چنین بیان کرد:

- ۱- اصلاح نهاد سلطنت و ساختارهای مبتنی بر آن.
- ۲- اولویت آزادی و حریت انسانی به عنوان بنیادی برای به رسمیت شناختن حقوق ملت.
- ۳- خلع ید صاحبان امتیازات نابرابر و استرداد آن به ملت ایران.
- ۴- شناسایی اراده عامه ملت بعنوان «منشأ حاکمیت».
- ۵- برابری همگان در برابر قانون (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۶-۲۹).

فارغ از این که این مقاصد چگونه ارائه شده و در چه سطحی تحقق یافته است و اینکه میرزا یوسف در تحقق طرح خویش تا چه حدی توفیق یافته است و صرف‌نظر از همه انتقادهایی که به کتابچه «یک کلمه» بیان شده است، لکن، این اثر این ویژگی را دارد که منشأ تغییراتی است که در آرا فکری ایران پیشامشروطه صورت گرفته و این کتابچه به دنبال این تغییرات، بستر تکوین اندیشه‌های نوین را در نظام حقوقی ایران، بوجود آورد. لذا تحقق تغییر در نظام حقوقی ایران و تأسیس نظریه نوین، تا حدودی مرهون رساله «یک کلمه» میرزا یوسف خان است و همین مساعی، آغازی برای شکل‌گیری «نظریه حکومت قانون در ایران» گردید. شکی نیست که «مستشارالدوله، پیش از دیگران، متوجه این نکته اساسی در تاریخ حقوق شده بود که راه حکومت قانون در ایران جز از مجرای تبدیل احکام شرع به حقوق جدید هموار نخواهد شد و با تدوین یک کلمه نیز، مبنایی برای تدوین نظام حقوقی فراهم آورد» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۱۰). سیره عملی خود میرزا یوسف بعد از پایان مأموریت فرانسه در سال ۱۲۸۷ ق. و در منصب مشاور عدلیه دوره سپهسالار، مؤید عقیده وی به اصالت طرح‌های رساله «یک کلمه» است که به عنوان مثال می‌توان به تأثیر او در شکل‌گیری «قانون عدالت خانه‌های ممالک ایران» در غره ربيع الثاني ۱۲۸۸ ق. و تنظیم «نخستین طرح رسمی قانون اساسی» در سال ۱۲۸۹ ق. اشاره نمود.

به لحاظ متدولوژی، میرزا یوسف‌خان، میان دو شیوه «انقطاع» از معنای قدیم قانون یا «اصلاح و استمرار»؛ روش اصلاح و استمرار تدریجی را پیشه خود کرد و با تأکید بر لزوم توجه به تراث و مصالح موجود در نظام سنتی ایران، اعم از احکام شرعی و عرفی موجود، دنبال آن بود که نظریه تصویب قانون با عنایت به «مذاق کشور» ایران را اجرایی نماید. هرچند ابعادی از مواد مورد اشاره یوسف خان تناسبی با اصل نظریه وی در باره لزوم تأسیس قانون طبق مذاق فرهنگ و سنت ایران نداشت (مثل پذیرش امر به معروف و نهی از منکر به عنوان مبنای پارلمان)؛ اما شناسایی لزوم وضع قانون بر مبنای «خواست ملت»، اصلی‌ترین اوصاف

مبنایی معنای قانون در نظریه میرزا یوسف خان می باشد (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۴۷). او تلاش داشت تا با جابجایی اختیار وضع قانون از اراده شاه به اراده عامه ملت، بسترهای «مشروطیت» از طریق ایجاد پارلمان به عنوان نهاد صالح برای وضع قانون و به عنوان مظهر حاکمیت اراده ملت را فراهم آورده و زمینه های پیش بینی پذیری نظام حکمرانی و دیوانی را فراهم بکند. اودر محقق نمودن این ایده، دو رقیب سرسخت داشت؛ از یک سو برخی صاحب منصبان شرعی و از دیگر سو حاکمانی که تأمین منافعیشان در استمرار نظام استبدادی بود، به هر نحو ممکن از در مخالفت با طرح میرزا یوسف خان در آمدند (آجودانی، ۱۳۸۳: ۲۲۵) ولی این مخالفت ها با اراده و خواست قاطبه ملت که همان ضرورت «مشروطیت» بود، در هم شکست.

نخستین قانون ها

در ابتدا لازم به یادآوری است که آنچه در این قسمت تحت عنوان نخستین «قانون ها» معرفی می شود، استعمال کلمه «قانون» در مقام تسامح است. به هر حال از لحاظ عددی اکثر این مصوبات به بازه زمانی ۱۲۸۷ق و بعد از آن مربوط می شود که سپهسالار در جایگاه و منصب وزیر عدلیه و پس از آن به عنوان صدر اعظم در صدارت و قدرت حضور داشت. در هر حال به اهم این قوانین در دو دسته مستقل پرداخته می شود:

نخستین قانون اساسی ها

در دوره پیشامشروطه در مجموع چهار لایحه در موضوع قانون اساسی تنظیم گردید؛ یکی از این لوایح که از لحاظ رتبه در جایگاه سوم قرار دارد، بوسیله پادشاه هم توشیح شد و جنبه رسمی و اجرایی یافت، اما سه فقره دیگر فقط، در مرحله پیش نویس و طرح ماندند که در ادامه به معرفی مختصر آن ها پرداخته می شود.

اولین لایحه پیشنهادی را ناظم الدوله (میرزا ملکم خان)، در سال ۱۲۷۵ق، تحت عنوان «قوانین تنظیمات ایران»، در ۷۴ قانون و دو بیست و بیست و دو فقره و خطاب به مشیرالدوله (میرزا جعفر مهندس باشی)، که صدر اعظم ناصرالدین شاه در سال ۱۲۷۵ق بود، مطرح کرده است (ملکم، ۱۳۹۴: ۳۸-۴۷) ناظم الدوله در تبیین چرایی لایحه خویش مقرر داشته است: «بنده نیز که از عمله جات این کشتی طوفان زده دولت هستم، از طرح و نجات این کشتی نمونه ای عرض کردم.» (ملکم، ۱۳۹۴: ۲۳-۲۴).

لایحه دوم قانون اساسی که در حقیقت اولین پیش نویس رسمی مربوط به قانون اساسی است، در سال ۱۲۸۸ق تنظیم و به پادشاه ارائه شد لکن مورد توشیح قرار واقع نشد. در پرداخت طرح مزبور میرزا یوسف خان مستشار الدوله سهم عمده ای داشته است. طرح مزبور منطق قانون اساسی را روزگار متحول و تغییر سیاست در جهت ترقی می داند (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۹۶). در این طرح پیشنهادی، برای نخستین بار، موضوعات مهمی چون محفوظ بودن «جان و مال و عرض و ناموس قاطبه اهالی ایران از هرگونه تعدیات و تجاوزات» (عامری، ۱۳۹۴: ۲۵۴)؛ عدم جواز هیچ یک «از وزراء و شاهزادگان و حکام کل و جزو» به «تعدی به جان و مال و عرض و ناموس رعایا»؛ چرا که ارتکاب این رفتار موجب «عدم امنیت روز به روز مملکت» شده و در نتیجه «ایران، ویران و اهالی آن به اطراف عالم متفرق و پریشان خواهند گردید.» علاوه بر این تشکیلات مجلسی «برای ترتیب قوانین شریعت غراً و وضع بعض قواعد و انتظامات که لازمه سیاست مدن است» و تشکیل مجلسی «برای اجرای قوانین مزبوره» در آن پیش بینی شده است و «تفکیک این دو مجلس از امور اساسی و مهم حکومت» دانسته شده است (عامری، ۱۳۹۴: ۲۵۴).

لایحه سوم قانون اساسی بوسیله میرزا سپهسالار و با همراهی میرزا یوسف خان تنظیم و در تاریخ ۱۲ شعبان ۱۲۸۹ق به پادشاه عرضه شده و شاه در ۲۰ شعبان، آن را توشیح کرده است. توشیح پادشاه در هاشم فوقانی لایحه این چنین است: «این تفصیل وزرا و دربار که نوشته اید، بسیار بسیار پسندیدم. و ان شاء الله قرارش را به زودی بدهید و معمول بدارید که هر قدر به تعویق افتد، باعث ضرر دولت است.» (آدمیت، ۱۳۸۵: ۲۰۷) این قانون بیشتر به عنوان «لایحه تشکیل دربار اعظم» شهرت یافته ولی به عناوینی چون «مجلس شورای دربار»، «هیأت وزرا» نیز مورد اشاره قرار گرفته است. این مصوبه برای اولین بار، پاسخگویی صدراعظم نزد مقام پادشاه و پاسخگویی وزیران در برابر صدر اعظم را مقرر نمود و برای اولین بار «مسئله مسئولیت جمعی وزیران» را پیش بینی نمود. مصوبه مقرر می داشت که هیأت وزراء متشکل از ۹ وزیر است و: «هر وزیر باید وزارت خانه مخصوص داشته

باشد» و برای هر یک از ۹ وزارت خانه، قوانین مستقل وضع خواهد شد. عجیب این است که مقرر می‌دارد: «وضع این قواعد موقوف به مشورت وزراء است، باید اول مشورت وزرا را برقرار کرد. روح دربار اعظم همین مجلس مشورت وزراء است... این اساس اصلی هرگاه درست شود، سایر امورات دولت بالطبع به تدریج انتظام خواهد یافت» و «هر وقت مجلس وزراء موافق این اصولی که وضع شده، قرار یافت، دربار اعظم، برقرار شده است» (ناظم الاسلام، ۱۳۳۲: ۱۰۱).

لایحه چهارم قانون اساسی مربوط به هنگامه‌ای است که: «عدد وزارت‌خانه‌های کشور ایران از دوازده به پانزده افزایش یافته بود» (زرگری نژاد، ۱۳۸۲: ۱۱۶) این لایحه با شرح و بسطی به مراتب افزون‌تر از موارد پیشین، تنظیم و گردآوری شده است. نام و نشان تنظیم کننده یا نویسندگان آن به صورت دقیق مشخص نمی‌باشد، لکن این مقدار مسلم است که این لایحه مربوط به «اواخر دوه تمایلات ناصرالدین شاه به اصلاح دولت و پایان عصر سپهسالار و سال‌ها پس از تنظیم قانون اساسی دوم تنظیم شده باشد. چرا که از انعکاس آن در روزنامه‌ها و منابع قاجاری خبری نیست.» (زرگری نژاد، ۱۳۸۲: ۱۱۶) متن این لایحه با تفصیل بیشتر و شامل موضوعات مختلفی است. اولین مشخصه این لایحه آن است که متناسب با رشد درک آگاهان آن دوره، طرح منسجمی برای یک قانون اساسی تنظیم کرده است. بررسی مفصل این لایحه خود موضوع پژوهش مستقلی است لکن نمی‌توان از اشاره گذرا به قسمت دوم این لایحه که به تعریف معنای قانون و بیان مشخصات آن پرداخته است عدول کرد. مؤلف یا مؤلفان در بیان معنای قانون ۹ فقره را بیان کرده‌اند:

«۱. چیزی که از روی صلاح عامه خلق و مصالح امور دولتی نوشته شده و به امضای شاهنشاه می‌رسد و به اجرای آن حکم صریح می‌فرمایند، قانون است. ۲. این قواعد که در امور عامه نوشته می‌شود، باید متفق علیه یا مورد اکثریت آرای مجلس قانون باشد. ۳. هر قاعده را وقتی می‌توان در عداد قانون دولت شماره کرد که به مهر شاهنشاه رسیده و در دفتر قانون ثبت شده باشد. ۴. قانون به زبان فارسی و عبارات واضح نوشته می‌شود. ۵. هر جزء از امور که قاعده آن تحریر شد و به امضاء و انجام رسید، چاپ و منتشر می‌شود و فقرات آن حتمی الاجراء و ابدی خواهد بود. ۶. مخالفت از احکام و قوانین دولت جزای معین خواهد داشت. ۷. هیچ جزء قانون تغییر پذیر نخواهد بود، مگر در یک فقره به طور اتم و اجمل بهتر و سهل تر قرار داده شود. در این صورت قاعده ناقصه اول تبدیل می‌شود. ۸. در تمام مملکت و بر جمیع افراد اهالی ایران حکم مساوات دارد. ۹. به حکمی که خارج از این صورت باشد، قانون گفته نمی‌شود» (زرگری نژاد، ۱۳۸۲: ۱۱۸).

نخستین قوانین عادی

اولین مجموعه رسمی در تاریخ قانون‌نویسی به مفهوم جدید آن در حقوق ایران؛ مربوط به جمادی الثانی سال ۱۲۷۹ق است که اعتمادالدوله مراغی در منصب وزارت عدلیه، «کتابچه دستورالعمل دیوان خانه عدلیه اعظم» را پس از تنظیم به توشیح پادشاه رسانده است. پس از مراغی، میرزا حسین خان سپهسالار پیشگام‌تر از همه وزیران و صاحب منصبان بوده و مهمترین نقش را در تدوین و تصویب قوانین، ایفا کرده است. بعضی از این قوانین که در عداد مهمترین آثار حقوقی تاریخ حقوق ایران محسوب می‌شوند، به طبع رسیده و مشهور شده‌اند لکن تعداد پرشماری از این مصوبات همچنان در کنج کتابخانه‌هایی هستند که غفلت تاریخی نخبگان حقوقی و تاریخی، مانع از بازگشایی از این آثار مهم گردیده است.

در هر صورت با عنایت به جایگاه مهم قانون‌گرایی و حکومت قانون در دوره صدارت سپهسالار و با عنایت به تأثیر با اهمیت عدلیه در تحقق این مقصود؛ سپهسالار ابتدا به اصلاح عملکرد نظام عدلیه مبادرت ورزید. از این رو «در اولین تشکیلات عدلیه که در ذیحجه ۱۲۸۷ق برقرار گردید، چهار "مجلس" یا محکمه تأسیس شد که عبارت بودند از: "مجلس تحقیق"، "مجلس تنظیم قانون"، "مجلس جنایات" و "مجلس اجرا"، و اندکی بعد دو مجلس دیگر افزوده شد: "مجلس املاک" و "مجلس تجارت"». (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۷۵) میرزا حسین خان سپهسالار به منظور انتظام بخشی به آیین‌های نوینی که در دستگاه عدلیه «تأسیس» کرده بود، خلأ قوانین و ضوابطی که انتظام بخش این نهادها و مراجع باشد را به خوبی درک کرد و هم راستا با این تحولات ساختاری، اولین اصول دادرسی منسجم تاریخ حقوق دادرسی محاکم ایران را تنظیم و به توشیح پادشاه رساند. بر این

اساس، قانون وزارت عدلیه و عدالت خانه‌ها در یکصد و نوزده ماده در تاریخ ربیع الثانی ۱۲۸۸ ق. (۳۰ خرداد ۱۲۵۰ ش) به تصویب رسید (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۷۹).

دومین اثر و مصوبه مهم قانونی که میرزا حسین خان سپهسالار به منظور استحکام قانون‌گرایی با هدف صیانت از حقوق عامه به توشیح پادشاه رساند، مصوبه‌ای است که در ربیع الثانی ۱۲۸۸ ق. به نام مظفرالدین میرزا حکمران آذربایجان صادر شد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۶۵۷). این مصوبه ضمن سرزنش از سنت جاری «تهدید و اضطراب و مثله و عذاب که در غیر ضرورت و وجوب، خارج از قانون شرع» بر مردم تحمیل می‌شده است، مقرر می‌دارد: «پس از این هر ولایت، رسمی که معمول حاکم پیش بوده، که به اندک تفسیر و حرکت خلاف از رعایای نادان ناشی می‌شد و مباشرین ایالت و حکومت در اجرای حدود مکافات و مجازات بی اندازه می‌پرداختند، و گاهی مقصر واقعی بی سیاست رها می‌شد، و زمانی بی تقصیر گرفتار بودند، خواستیم کلیه این امور مرتفع شده، اختیار مجازات هر یک از مقصرین عباد در هر بلدی از بلاد، فقط با ذات کامل الصفات اقدس همایون سلطانی متعلق باشد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۶۵۸).

مصوبه دیگری که در عصر میرزا حسین خان سپهسالار تنظیم و اجرایی شد «کتابچه تنظیمات حسنه دولت علیه و ممالک محروسه ایران» است که در ۱۹ صفحه با خط شکسته نستعلیق بسیار زیبا، طبع و نشر یافته است. به نقل فریدون آدمیت این مصوبه سه هدف عمده را پیگیری می‌کرد؛ اول این که «حدود حکام» را «در رابطه با حقوق عامه» مشخص نماید. دوم «ایجاد مجلس تنظیمات یعنی دستگاه اجرایی متشکل واحد بر پایه قواعد منضبط» و هدف سوم این مصوبه «یکنواخت کردن ادارات و ولایات در پیوند نظام دولت متمرکز» بود (آدمیت، ۱۳۸۵: ۲۱۷). این مصوبه که در چهل و هفت ماده تدوین و تنظیم گردیده بود، از ماه صفر سال ۱۲۹۱ ق. لازم‌الاجرا شد. این مصوبه با به رسمیت شناختن تأسیس مجلس تنظیمات، ساختارهایی را در ولایات پیش‌بینی کرده بود و حدود صلاحیت این مجالس و نیز حوزه اختیارات والیان و ولایات را تعیین کرده بود. نهاد تنظیمات تشکیل شده بود از: «مستوفی یا سررشته دار، مأمور وزارت جنگ، امین دیوان خانه، امین وظایف و اوقاف، امین تجارت و منشی». این هیئت «باید کنفس واحده در اجرای قواعد تنظیمات مداخله نموده باشند و نمی‌توانند هر یک از این اجزا خودسر عمل اختصاصی خود را بدون استحضار آن دیگری مجزا سازند؛ از جزئی و کلی باید در مجلس تنظیمات بگذرد.» اعتمادالسلطنه حاکم کل تنظیمات محسوب می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۷۵۰) که در تهران مستقر بود. حوزه اختیارات نهاد تنظیمات عبارت بود از: «تقسیم میزان مالیات، گمرک، خالصه، سربازگیری، ایلات، سرشماری جمعیت، امور عمومی شهری، مستمری و وظیفه، اوقاف و اجرای احکام شرعی» (آدمیت، ۱۳۸۵: ۲۲۰). جهت گیری این مصوبه ناظر بر ارائه ساختارهایی برای محدود نمودن اختیارات حکام و ایجاد نهادی برای نظارت مستقیم بر والیان و ولایات بوده است تا از این طریق، امکان استقرار «قانون‌گرایی» را تقویت و با محدود کردن اقدامات حکام، حقوق ملت و عامه را بیشتر صیانت نماید.

مهمترین نتیجه تصویب این قانون این بود که ضمن «تعیین تکلیف برای والیان در چارچوب قانون، راه هر گونه سوء استفاده و اعمال نظر شخصی را بست و از تعرض به جان و مال مردم جلوگیری می‌نمود» (مرتضایی فرد، ۱۳۹۷: ۲۱۰). علاوه بر این، «قانون نامه تعیین حدود و تکالیف حکام و رؤسای قشون» که «مکمل قانون اساسی و قانون تنظیمات و قانون عدلیه جدید» محسوب می‌شد و نیز مجموعه «شرح وظایف دیوانی» که طریق انعقاد شورای وزراء و حدود صلاحیت وزارت خانه‌ها و نحوه عملکرد وزیران در مسائل متعدد را تصریح می‌نمود و در دوازده ربیع الاول ۱۲۹۱ ق. به توشیح پادشاه رسیده بود، در عداد قوانینی بودند که در دوره سپهسالار نهایی شده و به مرحله اجرا رسیدند. «این قوانین می‌کوشید از وحشت ناشی از هیئت حکمرانان بکاهد و مردم را به حقوق خویش آشنا سازد. این عدلیه خوش درخشید و با اقبال عمومی مواجه شد. زیرا بین فقیر و غنی تفاوت نبود و اصل مساوات قانونی و استقلال دستگاه قضائی همه جا مورد تأکید سپهسالار بود.» (ملایی توانی، ۱۳۹۱: ۱۱۵).

به هر حال، عمده توجه این نوشتار، معرفی اهم قوانین و مصوبات صادره در پیشامشرطه و ترسیم فهم و درک رجال سیاسی و صاحب منصبان از مفهوم حکومت قانون و قانون‌گرایی و نهایتاً شناساندن اولین خروجی‌های این عصر در گرایش به قانون‌گرایی و حکومت قانون بود که بر این اساس، به معرفی و تبیین اجمالی اندیشه قانون و قانون‌گرایی پرداخته شد.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار با مطالعه اهم آثار و مصوبات برجامانده از بازه زمانی مورد مطالعه؛ فراز و نشیب مراحل تکوین و تحول معنای قانون‌گرایی و حکومت قانون در پیشامشروطه، مورد کاوش قرار گرفت و بیان شد که این منحنی با چه افت و خیز و تحول در معنا و مفهوم قانون؛ در قالبی نوین بروز یافت و نهایتاً با تغییر ساختار سیاسی نظام سلطنتی و رخنه در اندیشه‌های سنتی؛ موجب پدیدآوری مفهوم حکومت قانون، به مثابه یکی از مؤلفه‌های بنیادین مشروطیت و نظام حقوقی نوین، گردید. از نظر متدولوژی، این صیورورت از معنای قدیم قانون به معنای جدید، در چارچوب «استمرار و تداوم» امکان یافته است و نه «انقطاع و گسست» از سنت و گذشته. که مراد از «استمرار»، وجود ارکان و عناصری از پدیده‌های قدیم یک مفهوم در صورت و شکل جدید است. مقابل نظریه استمرار، نظریه «انقطاع» است که مبتنی بر این عقیده است که پدیده‌های جدید خود دارای ماهیت و تباری مستقل هستند و بر هیچ تراث و ارزش‌هایی از تاریخ مکانی که در آن تأسیس شده‌اند، ابتناء ندارند.

به هر حال؛ تا قبل از عصر ناصرالدین شاه، مفهوم جدید قانون در نظام حقوقی ایران شناخته شده نبود و قواعد جاری حاکم آن زمان نیز، مطلوب مدافعان قانون‌گرایی و طرفداران اندیشه حکومت قانون نبود و از آنجا که مدافعان اندیشه قانون، از مفهوم جدید قانون که مفهومی برآمده از اراده عمومی، نهادساز، ساختار آفرین، الزام آور و عام‌الشمول است، درک منقحی نداشتند، لذا با توسل به برخی اصول و مستندات بومی، همچون توسلات میرزا یوسف خان مستشارالدوله در کتابچه «یک کلمه» و نیز با استناد به برهان‌های عقلی نظیر استنادات ناظم‌الدوله (میرزا ملکم خان) در «کتابچه غیبی» و «دفتر قانون» و استدلال‌های عمگرایانه میرزا سپهسالار؛ در صدد اثبات ضرورت قانونگرایی برآمدند که نتیجه این خواسته‌ها، شکل‌گیری برخی اسناد و متون قانونی بود که نخستین گام در اجرایی نمودن حکومت قانون محسوب می‌شود. طبعاً تا رسیدن به این هدف، تحولات گسترده‌ای به وقوع پیوست، ولی آنچه که مدنظر این مقاله بود، عنایت به فرآیند خاص تکوین است که در مضمون و معنای قانون رخ داد. تکوینی که بوسیله استمرار سنن و ارزش‌های قدیمی به همراه ایجاد صورت‌ها و قالب‌های نوین؛ نهایتاً سبب تغییر و تحول در نظام حقوقی سابق به عنوان محتوای قدیم معنای قانون به نظام حقوقی نوین به عنوان صورت جدید قانون گردید که این تغییر و دگرگونی، تبعات حقوقی قابل توجهی داشت که مهمترین آنها؛ محدودیت حوزه صلاحیت حکام، انفصال قوا، آزادی، پارلمان و به رسمیت شناختن حقوق شهروندی در عین پابندی به چارچوب‌های موازین شرعی و نهایتاً مشروطیت بود که این آثار، بر سلطنت مستقل در پیچیدند و مقدمات استقرار قانون‌گرایی و حکومت قانون را مهیا ساختند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۳). مشروطه ایرانی. تهران: اختران.
- آخوندوف، میرزا فتحعلی. (۱۹۶۳). الفبای جدید و مکتوبات. گردآوری حمید محمدزاده. باکو: نشریات فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۹). امیرکبیر و ایران. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۵). اندیشه ترقی و حکومت قانون. تهران: خوارزمی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). مرآت البلدان (جلد ۲). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- الگار، حامد. (۱۳۶۹). ملکم خان؛ پژوهشی در باب تجددخواهی ایرانیان. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- ایلچی، ابوالحسن. (۱۳۶۴). حیرت‌نامه؛ سفرنامه ابوالحسن خان ایلچی به لندن (چاپ دوم). به کوشش حسن مرسولوند. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- ایمانی، عباس. (۱۳۹۴). مرز تاریخی و تفاوت معنایی بین «قانون قدیم» و «قانون جدید» در ادب پارسی. *نامه بهارستان (ویژه‌نامه قانون و حقوق)*، ۵.
- حائری، عبدالهادی. (۱۳۷۸). نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب (چاپ سوم). تهران: امیرکبیر.
- راسخ، محمد و بخشی‌زاده، فاطمه. (۱۳۹۲). پیش‌زمینه مفهوم قانون در عصر مشروطه؛ از مالک‌الرقابی تا عصر تنظیمات. *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۷(۸۳).
- راسخ، محمد و بخشی‌زاده، فاطمه. (۱۳۹۳). مفهوم قانون در عصر مشروطه: نویسندگان متقدم. *مجله تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی*، ۱۷(۶۸).
- رایت، دنیس. (۱۳۶۸). ایرانیان در میان انگلیسی‌ها (چاپ دوم). ترجمه کریم امامی. تهران: نشر نو با همکاری انتشارات زمینه.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین. (۱۳۸۶). عباس میرزا؛ نخستین معمار بنای نظام جدید در ایران. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۵۸(۵).
- صراف، مرتضی. (۱۳۵۰). نگرشی کوتاه به تاریخ قانون در دوران معاصر ایران. *ماهنامه قضایی*، ۷۲.
- طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۶). نظریه حکومت قانون در ایران. تبریز: ستوده.
- عامری، حامد. (۱۳۹۴). تجدد و قانون‌گرایی. تهران: نگاه معاصر.
- غیاثی، عبدالحمید. (۱۳۱۹). تعریف قانون و شریعت قانون، *مجله مجموعه حقوقی*، ۱۵۹.
- فتح‌علی‌زاده، علی. (۱۳۸۱). واژه قانون و ورود آن به حقوق ایران. *مجله کانون وکلا*، ۷۷.
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۹). ملکم خان؛ نظریه‌پرداز نوسازی در صدر مشروطه (چاپ دوم). تهران: کتاب آه.
- قزوینی، محمد. (۱۳۶۳). یادداشت‌های قزوینی (جلدهای ۷ و ۸). به تصحیح ایرج افشار. تهران: انتشارات علمی.
- کمالی طه، منوچهر. (۱۳۵۷). حکومت قانون (چاپ سوم). تهران: بی‌جا.
- مدیر شانه‌چی، محسن و سلیمان‌پور، علی. (۱۳۹۴). درآمدی بر قانون‌گرایی و آزادی‌خواهی در گفتمان مشروطیت. *مجله رهیافت انقلاب اسلامی*، ۳۳.
- مرتضایی‌فرد، محمود و دیگران. (۱۳۹۷). تحولات اصلاحات قضایی در دوره امیرکبیر و سپهسالار. *فصلنامه پژوهش حقوق عمومی*، ۲۰(۵۹).

- مستشارالدوله، میرزا یوسف خان. (۱۳۸۶). یک کلمه. به اهتمام علیرضا دولت‌شاهی. تهران: انتشارات بال.
- ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۹۱). ملاحظاتی در مفهوم عدالتخانه. پژوهش‌های تاریخی، ۴(۱).
- ملکم، ناظم‌الدوله. (۱۳۹۴). رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله (چاپ سوم). تصحیح و گردآوری حجت‌الله اصیل. تهران: نشر نی.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد. (۱۳۳۲). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: چاپخانه مجلس.

References

- Adamiyat, F. (2006). *The thought of progress and the rule of law*. Tehran: Kharazmi.
- Adamiyat, F. (2010). *Amir Kabir and Iran*. Tehran: Kharazmi.
- Ajoudani, M. (2004). *Iranian constitutionalism*. Tehran: Akhtaran.
- Akhundov, M. F. (1963). *The new alphabet and writings*. (H. Mohammadzadeh, Comp.). Baku: Publications of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR.
- Ameri, H. (2015). *Modernity and legalism*. Tehran: Negah-e Moaser.
- Emani, A. (2015). The historical boundary and semantic difference between “old law” and “new law” in Persian literature. *Nameh-ye Baharestan*, 5.
- Etemad al-Saltaneh, M. H. K. (1988). *Mir'at al-buldan* (Vol. 2). Tehran: University of Tehran Press.
- Fathalizadeh, A. (2002). The word “law” and its entry into Iranian legal discourse. *Journal of the Iranian Bar Association*, 77.
- Ghiasi, A. (1940). Definition of law and the canon of law and Sharia. *Majmu'eh-ye Hoquqi*, 159.
- Haeri, A. H. (1999). *The first encounters of Iranian thinkers with the two aspects of Western bourgeois civilization* (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Ilchi, A. (1985). *Heyrat-nameh: The travelogue of Abolhassan Khan Ilchi to London* (2nd ed., H. Morselvand, Ed.). Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
- Kamali Taha, M. (1978). *Rule of law* (3rd ed.). Tehran: n.p.
- Malekum Khan, N. (2015). *Treatises of Mirza Malkom Khan Nazem al-Dowleh* (3rd ed., H. Asil, Ed.). Tehran: Ney.
- Malayi Tavani, A. (2012). Reflections on the concept of the House of Justice (‘Adalatkhaneh). *Historical Researches*, 4(1).
- Modir Shanehchi, M., & Soleimanpour, A. (2015). An introduction to legalism and the quest for freedom in the discourse of constitutionalism. *Rahyafte-e Enghelab-e Eslami*, 33.
- Mostashar al-Dowleh, M. Y. K. (2007). *One word*. (A. Dowlatshahi, Ed.). Tehran: Bal.
- Mortazaei-Fard, M., et al. (2018). Developments of judicial reforms during the era of Amir Kabir and Sepahsalar. *Public Law Research Quarterly*, 20(59).
- Nazem al-Islam Kermani, M. (1953). *History of the awakening of Iranians*. Tehran: Majles Printing House.
- Qazvini, M. (1984). *Qazvini's notes* (Vols. 7–8, I. Afshar, Ed.). Tehran: Elmi Publications.
- Qazi Moradi, H. (2010). *Malkom Khan: Theorist of modernization in the early constitutional period* (2nd ed.). Tehran: Ketab Ameh.
- Rasikh, M., & Bakhshizadeh, F. (2013). The background of the concept of law in the constitutional era: From patrimonial rule to the age of Tanzimat. *Judiciary Law Journal*, 77(83).
- Rasikh, M., & Bakhshizadeh, F. (2014). The concept of law in the constitutional era: Early writers. *Legal Research Journal of Shahid Beheshti University*, 17(68).
- Sarraf, M. (1971). A brief view on the history of law in contemporary Iran. *Judicial Monthly*, 72.
- Tabatabaei, S. J. (2007). *The theory of the rule of law in Iran*. Tabriz: Sotoudeh.
- Wright, D. (1989). *The Persians among the English* (K. Emami, Trans.). Tehran: Nashr-e No in cooperation with Zamineh Publications.
- Zargarinejad, G. H. (2007). Abbas Mirza: The first architect of the new order in Iran. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 58(5).
- Ziaei, A. (2012). Reflections on the concept of the House of Justice. *Historical Studies*, 4(1).